

FELSEFE DÜNYASI

2007/1 Sayı: 45

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Doç. Dr. İsmail KÖZ

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

P.K. 21 Yenışehir / ANKARA

Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 15 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:

Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA

Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

KLASİK MATERYALİZMİN MAHİYETİ VE SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNÜRLERİ ARASINDA YAYILIŞI

Aydın TOPALOĞLU*

Tanrı inancıyla birlikte inançsızlığın da uzun bir geçmişe sahip olduğu bilinen bir durumdur. İnançsızlığın ilk formu ise basit bir atomculuk anlayışından hareketle ortaya konan ve Türkçe’de *maddecilik* veya *özdekçilik* olarak adlandırılan materyalist düşüncedir. Bu basit ve yalın düşünce, soyut ve karmaşık bir yapı arz eden dini inançlar karşısında zaman zaman etkili olmuş ve tarih boyunca ateizme temel oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde de, özellikle Tanzimat’tan itibaren, bazı aydınlar tarafından çeşitli gerekçelerle savunulmuş, doğrudan veya dolaylı bir biçimde yaygınlık kazanmasına çalışılmıştır.

Latince’de *Materia* anlamına gelen *Madde*, zaman ve mekanda bulunan, fiziksel niteliklere sahip olan, ölçüsü, şekli, kütlesi, hızı, katılığı, dinginliği, dönüşümü, sabitliği ve ısısı bulunan şey olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Fizik, Kimya ve Biyolojinin alanına giren ve bu ilim dallarının varlığını onayladığı saha olarak tarif edilmiştir¹. *Materia* sözcüğünden türeyen materyalizm de varolan her şeyin maddeden ibaret olduğunu, maddeden bağımsız fizik ötesi bir alanın (metafizik) bulunmadığını iddia eden felsefi dünya görüşünün adı olmuştur².

Maddeci düşünce felsefe tarihinde ilk olarak Leukippos (m.ö. 450-420), Demokritos (m.ö. 420-360) Epikuros (m.ö. 341-270) ve Lucretius (m.ö. 94-55) gibi Antik Çağ Yunan filozofları tarafından sistemli bir disiplin haline getirilmiştir. Varlığın özünü (arçe) ve eşyanın bu özden nasıl oluştuğunu araştıran bu ilk çağ düşünürleri maddenin yaratılmadığını, hiçbir şeyin yoktan var olmadığını ve varolan şeylerin de tekrar yok olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre, içerisinde yaşadığımız dünyamız madde ve boşluktan oluşmuştur. Madde de atomlardan meydana gelmiştir. Atomlar devamlı hareket halindedir. Sonsuz ve sınırsız olan bu atomların hareketlerinin başlangıcı bulunmamaktadır. Boşluk ise eşyanın, içerisinde hareket ettiği şey olup varolmanın zorunlu şartıdır. Düşünce de bir tür atom hareketidir. Ruh ise canlı bir varlığı cansızdan ayıran nesne, rafine olmuş tinsel (maddî) bir varlıktır. Vücutla birleşen

* Dr. Araştırmacı, İslâm Araştırmaları Merkezi. E-posta: aydint44@yahoo.com

¹ Keith, Campell, "Materialism", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, c. 5, New York 1972, s. 179-187

² Smart, J.J.C., "Materialism", *Essays Metaphysical & Moral*, ed. J.J.C. Smart, Oxford, 1987, s. 203.

bu arı madde duyularımıza imkan tanımaktadır. Ölüm de bu maddi birlikteliğin çözülmesidir. Evreni veya gök cisimlerini yöneten doğaüstü bir güç bulunmamaktadır. Dolayısıyla insanın da Tanrı'dan ve ölüm korkusundan kurtulması gerekmektedir..."³

Temelde bilinç, duygu, düşünce v.b. unsurların maddeden kaynaklandığını, etrafımızda olup biten her şeyin de sadece maddi sebeplerle açıklanabileceğini ileri süren materyalizm maddenin dışında bir gerçeklik aranamayacağını ve sonuç itibariyle tabiatüstü bir gücün bulunmadığını belirtir. Materyalizm, varlıklar alanında madde-ruh ayrımı yapmamış, birbirinden bağımsız varlık-düşünce (doğa-bilinç) düalizmine karşı çıkmış, maddeyi *tek gerçek* olarak kabul etmiştir. Varoluşta Maddeye öncelik tanıyan maddeci düşünce yaşamımızda tanık olduğumuz her şeyin gerçekliğini sadece ona indirgemıştır. Metafiziği reddetmesinin doğal bir sonucu olarak gerçekliği sadece maddede aramayan spirittüalizm (ruhçuluk), idealizm, rasyonalizm, v.b. disiplinlerle ters düşmüştür. Başta Tanrı inancı olmak üzere, din için temel olan yoktan yaratılış, ibadet, ölümden sonraki hayat (Ahiret), cennet-cehennem, melek, vahiy, peygamberlik ve kutsal kitaplar gibi inançları dışarıda bırakmış, bunların hepsinin madde ötesi alanla ilgili birer yanılgıdan ibaret olduğuna inanmıştır. Materyalizmin bu iddiaları hemen hemen aynı biçimlerde günümüze kadar gelen materyalistler için de birer ilke haline gelmiş ve daimi surette tekrarlanmıştır.

Materyalizm, felsefi anlamı yanında içerdiği "materia" sözcüğünden dolayı günlük dilde bazen maddeye önem vermek, bu anlamda mal-mülk peşinde koşmak veya bedeni zevkleri ön plana çıkarmak olarak da anlaşılmış, bu anlamda maddeci düşünürlere de o gözle bakılmıştır. Ancak materyalizmin yukarıda ifade ettiğimiz fikri anlamıyla, günlük dilde kullanılan küçültücü anlamı birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü materyalizmin ahlaki ve insani değerlerden yoksunluk olarak görülmesi, bunun yanında para pul düşkünlüğü olarak nitelenmesi de yanlış olacaktır. Bu niteliklere sahip olan materyalist insanların bulunması maddeciliğin de aynı şekilde olduğunu göstermez. Kaldı ki sefahat içinde yaşayan ve para pula düşkünlüğü ile bilinen pek çok insanın da felsefi anlamda materyalist olmadığı açıktır. Yanlış kullanıma gerekçe olan konu maddeci düşüncenin metafiziği, ilahiyatı ve ilahiyat temeli bulunan teistik ahlak anlayışını reddetmesidir. Yoksa objektif ahlaki normların reddi veya günlük yaşamda nihilizmin savunulması olarak görülmemelidir. Hiçbir etik kural tanımayan materyalistlerin varlığı bilinse de varlığın özünü anlamaya yönelik bir fikri egzersizin yani materyalizmin de böyle olduğu sonucunu çıkarmak ve maddeci düşünceyi küçültücü anlamda değerlendirmek yanıltıcı olacaktır.

Felsefi anlamda ilk çağ düşünürleri arasındaki yaygınlığına rağmen Materyalizminin Ortaçağ düşüncesinde fazla bir varlık gösteremediği, skolastik düşüncenin hakimiyeti karşısında ya nominalizm (*adcılık*) veya panteizm adı altında

³ Gaskin, J.C.A., *Varieties of Unbelief*, London 1989, s. 17-26; Lange, F. Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan, İzmir 1982, s. 1-19, 30-55.

varlığını devam ettirdiği görülmüştür. Bütün nominalist veya panteist düşüncenin materyalist olduğunu iddia etmek elbette ki imkansızdır. Ancak bu düşüncelerin içerisinde kendine yer bulma imkanını yakalamıştır. İlk çağdaki maddeci düşüncenin aydınlanmayla birlikte tabiatçı ve pozitivist düşüncenin ilham kaynağı olduğu, biyolojik ve evrimci bir mahiyete büründüğü gözükmektedir. Bununla birlikte materyalizm yeni çağda tarih, felsefe, tıp, fizik, kimya, biyoloji, sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve kozmoloji (astronomi) gibi bilimsel araştırmalarda esas kabul edildiği gözlemlenmiştir. Fransız devrimiyle birlikte başta Avrupa olmak üzere tüm Dünyada yaygınlık kazanan maddecilik, Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılında İstanbul, Mısır, Hindistan ve Kafkasya gibi İslâm coğrafyasının değişik bölgelerindeki bazı aydınlar üzerinde de bu yeni biçimi, yani evrimci ve biyolojik yönüyle önemli etkilere yol açmıştır.

Antik çağdan itibaren soyut olandan ziyade somut olanla ilgilenme, determinist yaklaşım ve bilgi alanında algılara öncelik verme gibi maddeci düşüncede yer alan temel ilkeler, yeniçağdaki materyalist düşünce için de temel olmuş, bu haliyle İslam dünyasındaki bazı düşünürleri de etkilemiştir. Bu etkilenmenin neticesinde 18. yüzyıla damgasını vuran Voltaire, Rousseau, Hollbach, d'Alembart ve Diderot gibi Fransız Ansiklopedistlerinin eserlerinin yanında, 19. yüzyılda yetişen Ludwig (Louis) Büchner (ö. 1899) ve Ernest Haeckel (ö. 1919) gibi ünlü materyalistlerin eserleri tercüme edilmiş⁴, bu tercümeleşmeler çeşitli dergilerde yayımlanmış, bütün bunların ötesinde Osmanlı İmparatorluğunun yeni eğitim kurumlarının ders kitaplarında okutulmuştur. Bununla birlikte materyalizmin Osmanlı İmparatorluğunda yayılmasını ve bazı aydınlarca kabul görüşünü öncelikli olarak din karşıtı herhangi bir fikri cereyanın kendiliğinden yayılması olarak görmemek gerekir. Klasik atomcu görüşün yeni çağla birlikte kabul görmesi ve bazı aydınlarca savunulması bilimsel araştırmaların koşulsuz zemini olarak algılanmasından kaynaklanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılında ortaya çıkan maddeci düşünce de Batı'da yaşanan mevcut gelişmeler karşısında ileride ele alacağımız birtakım düşünürlerce bilimsel ilerleme için sözde bir zorunluluk olarak ortaya atılmıştır.

19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğunda din hayati bir unsur olmuş, İmparatorluğun ilk günlerinden itibaren son yıllarına kadar aradan geçen süre içerisinde gerek bireysel ve gerekse toplumsal açıdan belirleyici faktör olma özelliğini muhafaza etmiştir. Bununla birlikte kısmen Avrupa'daki fikri gelişmeye paralel bir biçimde, biraz

⁴ Alman Ludwig Büchner, Madde ve Kuvvet adlı eserini yazarak, klasik materyalizmi yenilercesine, maddesiz güç ve güçten yoksun maddenin olamayacağını, maddenin yaratılmadığını ve aynı şekilde yok edilemeyeceğini söylemiştir. (Bk. Ludwig (Louis) Büchner, Madde ve Kuvvet, c. 1-3, (çev. Baha Tevfik-Ahmet Nebil, Osmanlı Şirketi Mat., İstanbul, ?s 16-18) Ernest Haeckel de yer kaplayan madde ile hareket ettirici güç olan enerjinin bir ve aynı tözün iki ayrılmaz niteliği olduğunu söylemiş, Darwin'in ilkelerine dayanarak devrimci bir materyalizm kurmuş, zoolojideki kuramları bütün evrene yansıtmıştır. Ona göre Allah maddi alemin dışında değil içindedir. Kâinattaki tek cevher ise sadece canlı atomdur. Bu atomların hareketleriyle, çekim ve itme güçleriyle olayları izah edebiliriz. (Ernest Haeckel, Vahdet-i Mevcut Bir Tabiat Âliminin Dini, (Çev. Baha Tevfik-Ahmet Nebil) Kader Mat., İstanbul, ?, s. 19-21)

da pozitivist ve materyalist düşüncenin yaygınlaşması neticesinde, Osmanlı İmparatorluğunda da yeni gelişmeler kendini göstermiş, ileride ele alacağımız bazı düşünürlerde önemli etkilerde bulunmuştur. Batıda akılcılıkla, tecrübecilik ve aydınlanmayla başlayan, pozitivism ve ateizmle zirveye varan bu düşünce süreci çok net bir biçimde olmasa da Osmanlı İmparatorluğuna da yansımış, orada da akılcılıktan pozitivism, pozitivismden materyalizme ve sonuç itibarıyla açık seçik bir tanrıtanımsızlığa (ateizme) doğru geçiş gözlenmiştir. Bazen bu süreçlerin iç içe yaşandığı da müşahade edilmiştir.

Reform ve Rönesans sürecine kadar hem Batıda, hem Doğuda dinlerin veya dinsel kurumların mutlak hakimiyeti söz konusu olduğundan dini inançların toplumsal düzeyde açık bir eleştirile karşılaşmamış olduğu gözükmektedir. Yapılan eleştiriler ise bireysel sınırların ötesine geçememiş veya felsefi çevrelerle sınırlı kalmış, onlar da çoğunlukla siyasî baskı ve soruşturmanın konusu olmuştur. Buna karşı materyalist düşüncüyü savunan eserlerin yazılması, tercümesi ve dağıtımıyla birlikte Ortaçağda altın dönemlerini yaşayan Hıristiyanlık ve İslamiyet, Yeniçağda çok ciddi eleştirilerle karşılaşmış, tarihte olmadığı bir biçimde sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sürecin işlemesiyle birlikte ilahiyat alanı sistematik eleştirilere muhatap kalmış, bilimsel araştırmaların ön plana çıkmasıyla Batı dünyasında dini otoritelerin nüfuzu azalmıştır. Sonuçta bilimin ve sanayi devriminin çerçevesini belirlediği yeni (modern) yaşam tarzı toplumda egemen olmaya başlamış, dini kurumlar (kilise) isteksiz bir biçimde de olsa gelişmelerin dışında kalmıştır. Ortaçağın kutsallık adına insanlar üzerinde bıraktığı olumsuz izler, ruhban sınıfının ve kilisenin Tanrı adına sergilediği bağınazlıklar, pozitif bilim karşıtlığı ve bilim adamlarının yargılanması, bunların yanında yıllarca süren acımasız din savaşları, kader olarak görülen yaygın ve ölümcül hastalıklar, sefalet ve açlık gibi hadiseler dini eleştiri sürecini hızlandırmış, 19. yüzyılla birlikte insanları günlük derterine somut çare bulacak din dışı yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu nedenle insanların yaşamlarında önemli bir rol oynayan dini inançlarda zayıflama görülmüş, bu zayıflama bazen kopma noktasına kadar gelmiştir. Bütün bu olup bitenler pek tabii ki son dönem Osmanlı kültürünü de etkilemiş, sorunlarla dolu olan toplumsal yapıda ciddi fikri çalkantılara neden olmuştur.

19. Yüzyılda Batıya giden, özellikle Fransa'da eğitim gören Osmanlı aydınları gittikleri yerlerdeki fikri birikimi yakından tanıma olanağı bulmuş ve bilimsel gelişmeleri yerinde takip etmişlerdir. Her şeyin ötesinde 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesini kuran Fransız ansiklopedistlerinin etkileriyle karşılaşmış, eserlerini okumuş ve etkilenmişlerdir. Yurda döndüklerinde de düşüncelerinde iz bırakan hususları yaşama geçirmeye çalışmışlardır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası teşkil eden Tanzimat fermanının da 1789 yılında Fransız devrimcilerinin hazırladığı İnsan Hakları Bildirisinden etkilendiği ve oradaki aydınlanmacı görüşlerden, etkilendiği gözükmektedir. Bunun yanında 1827 yılında Tıphâne-i Âmire olarak açılan ancak daha sonra 17 Şubat, 1839'da *Mekteb-i Tıbbiyye*'ye dönüşen okul Osmanlı aydınlanmasının ve sonrasında materyalizminin oluşumunu hazırlayan en önemli etkenlerden biridir.

Mekteb-i Tıbbiyye'nin yanında 1834 tarihinde Sultan II. Mahmut'un emriyle kurulan *Mekteb-i Harbiyye* de aydınlanma ve maddeci düşüncenin yerleşmesi açısından oldukça hayati bir role sahiptir. Bu iki okulun yanında Galatasaray Lisesi'nin kuruluşu (1868) ve Robert Koleji gibi modern eğitim kurumlarının açılması, özellikle *Mekteb-i Tıbbiyye*'de fizyoloji, zooloji, cerrahi ve anatomi derslerinin okutulması, okulların kütüphanelerinde materyalizm koleksiyonunun bulunması, bazı yabancı hocaların bu okulda öğretmenlik yapması Osmanlı İmparatorluğundaki aydınlanmacı ve beraberinde maddeci düşüncenin yerleşmesini hızlandırmıştır⁵.

Pozitivizmin ve beraberinde materyalizmin Osmanlı İmparatorluğuna girmesinde Auguste Comte'un, fizyolojist Claude Bernard ve biyolog Charles Darwin gibi düşünürlerin fikirleri de önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Sadrazamı Mustafa Reşit Paşa'ya bizzat mektuplar yazan Comte, pozitivizmin Osmanlıda da yayılması için talepte bulunmuştur. Döneminin Batı dünyasını iyi bilen ve yabancı dili konuşan Mustafa Reşit Paşa da Tanzimat Fermanına yansıyan düşünceleri yanında "medeniyet" (civilaziton) kavramı üzerinde durmuş ve bu çerçevede aydınlanmacı düşüncenin yayılmasına öncülük etmiştir. Mustafa Reşit Paşanın yanında, eğitimci Ahmed Rıza'nın Paris'te pozitivistlerin derneğine girmiş ve onların "Ordre et Progres" ilkesini kendine düstur edindiği görülmektedir. Ahmed Rıza'nın arkadaşları bu ilkeyi ufak bir değişiklikle "Union et Progres" şekline dönüştürmüş ve böylece "İttihat ve Terakki" cemiyetini kurmuş, 1895 yılında da *Meşveret* gazetesini çıkarmaya başlamışlardır. Comte'un Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı mektuptan yaklaşık otuz yıl kadar sonra bilgili, şuurlu ve tereddütsüz bir materyalist ve pozitivist olan Beşir Fuad (1852-1887) müteaddit çalışmalarıyla bu talebe cevabını vermiştir⁶. Beşir Fuad'ın yanında ilk materyalist fikirler Ahmet Mithat'ın düşüncelerinde kendine yer bulmuştur. Her ne kadar yaşamının daha sonraki yıllarında dindarlığa doğru eğilim gösterse de Ahmet Mithat'ın materyalizme sempati duyduğu için gençlik yıllarında Draper'in "Din ve İlim Çatışması" adlı kitabını tercüme ettiği görülmüştür. Ayrıca *Ben Neyim?* (1891) adlı kitabının ikinci adı "Hikmet-i Maddiyyeye Müdafaa"dır. Ahmet Mithat'la beraber Batı felsefesi üzerine ilgi artmış ve metodu alınmaya başlanmıştır⁷.

Tanzimat ile birlikte yaygınlaşan pozitivist ve materyalist fikirler neticesinde din eleştirisinde de bir yükselme görülmüştür. Mustafa Reşit Paşa'dan oldukça etkilenen Şinasi ve daha sonra Hoca Tahsin'in (1813-1881) akılcılığı da bu dönemin ilk

⁵ Nitekim 1938 yılında Viyana'dan *Mekteb-i Tıbbiyye*'ye gelerek hocalık yapan Dr. Bernard okulun ders programını da Darwinist öğretilere göre hazırlamıştır. Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c.1-2, s. 346

⁶ Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslâm Tarih, Sanat, ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1998 s. 210-211

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 115

habercileri olarak görülmektedir⁸. İleride ele alacağımız gibi bu seyir Beşir Fuad'ın ateizmiyle hızlanmış, 1908 Meşrutiyetinden sonra "*Tarih-i Kadîm*" şiiiriyle Tevfik Fikret, muhtelif çevirileri ve başta *Felsefe Mecmuası* isimli dergilerdeki yazılarıyla Baha Tevfik (ö. 1914), *Tarih-i İstikbal* adlı eseri başta olmak üzere çeşitli tercüme ve telifleriyle Celal Nuri İleri (ö. 1939), çıkardığı *İçtihad* dergisindeki fizyoloji ve biyoloji içerikli materyalist yazılarıyla Abdullah Cevdet (ö. 1932) bu sürece büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu düşünürler başta Büchner ve Haeckel gibi materyalist bilim adamlarının fikirlerini tercüme ederek materyalist ve evrimci görüşlerin yayılmasına çalışmış, bunun yanında İslâm dünyasının ve Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu sıkıntılarını dinden kaynaklandığını ileri sürerek yeni bir çağın başladığını, bilime ve materyalizme sarılmanın gereğini vurgulamışlardır.

1834 yılında kurulan *Mekteb-i Harbiye'nin* Osmanlı düşüncesinde Batılılaşma ve akılcılıkta önemli bir yere sahip olduğunu yukarıda ifade etmiştik. 1873 tarihinde bu okuldan mezun olan Beşir Fuad da Osmanlı materyalizminin kurucusu konumundadır. Öğrendiği yabancı diller sayesinde pozitivist ve materyalist felsefenin bütün unsurlarını özümsemiş, *Beşer* (1886), *İntikat* (Muallim Naci ile birlikte, 1887) *Voltaire* (1887), *Victor Hugo* (1885) gibi eserleri ve çeşitli makaleleriyle eleştirel düşüncelerini sıralamıştır. Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserini Türkçe'ye çevirerek materyalist anlayışını yaymaya çalışmıştır. *Beşer* adlı önemli eserinin birinci cildini Anatomiye ikinci cildini ise Fizyonomiye ayırmış, fizik ve kimya ilimlerindeki mekanizmanın ayınsının yaşamımızda da bulunduğunu ifade etmiş, metafiziksel nedenlerden ziyade, maddeye ait kanunların yaşamımızda geçerli olduğunu göstermeye çalışmıştır. İnsan gerçeğinin ancak bilim (fizyoloji) aracılığıyla kavranabileceğini ileri süren Beşir Fuad kalıtıma inanmış, hastalıkların, yeteneklerin, huyların (ahlakın) ve karakterin belirli oranda irsen çocuklara geçtiğini ifade etmiştir⁹. Daha ziyade Hıristiyanlığı eleştiren ve İslâmiyet'le ilgili doğrudan değerlendirme yapmayan Beşir Fuad'ın *Voltaire* adlı eserinde de görüldüğü gibi dini inançlara karşı olumsuz baktığı ve sadece deneyle bilinen şeylerin gerçekliğine inandığı açıktır¹⁰. Beşir Fuad'ın bu eseri Osmanlı materyalizminin ve söz konusu düşüncenin din eleştirisini Voltaire'in şahsında simgeleştirerek yansıtması açısından çok büyük önem taşımaktadır. Annesinin ve oğlunun küçük yaştaki ölümüyle sarsılan Beşir Fuad, ölümünden (5 Şubat, 1887'de gerçekleştirdiği intiharından) sonra, yaşam felsefesine uygun bir biçimde vücudunu incelenmek üzere Mekteb-i Tıbbiye'ye bağışlamıştır. Osmanlı aydınlarının çoğunun Batılı pozitivist ve materyalist düşünürleri Beşir Fuad'ın eserlerinde tanıdığı

⁸ Şinasi Fransa'da iken Hıristiyanlığı rasyonalist bir eleştiriye tabi tutan Ernest Renan ile tanışmış ve görüşmüştür. Ancak gerek Şinasi, Hoca Tahsin, Abdülhak Hamid ve Ziya Paşa'nın düşüncelerinde görülen akılcılığın İslâmi inançları sarsan ya da eleştiren fikirler grubuna sokulması mümkün gözükmemektedir. Orhan Okay, a.g.e., s. 209.

⁹ Bkz. Beşir Fuad, *Mektuplar*, ed. C. Parkan Özturan, Arba Yayınları, İstanbul 1305, s. 58

¹⁰ Beşir Fuad, *Voltaire*, Babil Yayınları, İstanbul 2003, s. 9-12.

görülmektedir. Tıbbiye öğrencileri üzerindeki etkisi ise büyük olmuştur¹¹.

Beşir Fuad'ın takipçisi olan Baha Tevfik ise biyolojik ve evrimci materyalizmin temsilciliğini yapmış, ateizmi açıkça benimseme ve ifade etme cesaretini göstermiş bir Osmanlı düşünürüdür. Yazmış olduğu *Muhtasar-ı Felsefe* adlı kitabının önsözünde de tabiatçı ve pozitif bilimci ekolleri tercih ettiğini açıkça söylemiştir¹². Türkiye'de ilk defa Felsefe dergisini (*Felsefe Mecmuası*-1911) çıkaran ve Felsefe sözlüğü (*Felsefe Kamusu*) hazırlayan Baha Tevfik bu eserlerinde gerek tercüme ettiği Batılı düşünürlerin ve gerekse kendi maddeci fikirlerinin savunuculuğunu yapmıştır. Osmanlı'da materyalist görüşlerin yayılmasında *Felsefe Mecmuası* adlı derginin büyük rolü olmuştur. Dîni yaklaşımın aksine madde ve kuvvetin aynı olduğunu bunun yanında maddenin ezeli ve ebedî olduğunu ileri sürmüştür¹³. Doğudan ümidini kesen ve Batının mutlak üstünlüğünü kabul eden Baha Tevfik maddeci düşünür Ernest Haeckel'in *Kainatın Muammaaları*'yla, Lounis Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserini yayımlamış, ayrıca önder edindiği Nietzsche hakkında da bir eser yazmıştır. Sadece materyalist düşünceyi benimseyenleri filozof olarak niteleyen Baha Tevfik, Tanrının maddede içkin olduğu fikrini yaymış, keskin üslubu ile Rıza Tevfik dahil pek çok insanı eleştirmiş ve yermiştir. Ayrıca metafiziğin ve ilahiyatın bir bilim olmadığı ve terk edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür¹⁴.

Yayınlamış olduğu Felsefe dergisinin ikinci sayısını ahlak problemine ayıran Baha Tevfik ise *immoralizmin* savunmasını ve metafizik ahlakın eleştirisini yapmıştır. Ahlakın esasının göklerde veya kutsal kitaplarda bulunmadığını sadece insanların kendisinde olduğunu belirtmiştir. Teorik ahlakı reddetmiş, değişmez iyi ve kötü kavramlarının bulunmadığını ileri sürmüştür. Bireyselciliği ön plana çıkarmış, toplumun bizatihi kendisinin moral problemlerin kaynağı olduğunu ileri sürmüş, gerçeklerin mutlak değil izafi olduğunu savunmuştur. Aristoteles'in öncülüğünü yaptığı rasyonalist ahlakla, Gazzali'den gelen tasavvufi ahlakı yetersiz görmüş, *Vahdet-i Vücûd'a* karşı tanrısız bir pan-naturizmi içeren *Vahdet-i Mevcût* anlayışını savunmuştur¹⁵. Baha Tevfik'in çevresinde yine Büchner'ci materyalizmi, bunun yanında Darwinizmi ve pozitivistliği savunan Subhi Edhem, Memduh Süleyman ve Edhem Necdet gibi yazarlar da bulunmaktadır. *Tarih-i İstikbal* isimli eseriyle materyalizmi yaymaya çalışan, Darwinizmi benimseyen, madde ve kuvvetin ezeli olduğunu ileri süren Celal Nuri ise maddeciliği ön plana çıkaran ve yaymaya çalışanların son halkası olarak gözükmektedir¹⁶.

¹¹ Orhan Okay, Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti, İstanbul 1969, s. 217

¹² Baha Tevfik, *Muhtasarı Felsefe*, İstanbul 1913, s. 4

¹³ Detaylı bilgi için bk. Rıza Bağcı, Baha Tevfik'in Hayatı, Edebi ve Felsefi Eserleri Üzerinde bir Araştırma, İzmir 1996; S.Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, İstanbul 1966, s. 162

¹⁴ Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*. I. İstanbul 1326, s. 3-5

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 240

¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Akgün, Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Ankara 1988, s. 280-344

Beşir Fuad ve Baha Tevfik'le birlikte son dönem Osmanlı düşünürleri arasında en çok dikkat çeken düşünür Abdullah Cevdet'tir. 9 Eylül 1869 tarihinde Arapkir'de doğan ve 29 Kasım 1932'de İstanbul'da ölen Abdullah Cevdet çalkantılı ve karmaşık bir yaşama sahiptir. Askeri Tıbbiye okulunda iken (1888-1894) dostu ve İttihat ve Terakkinin kurucularından olan İbrahim Temo'nun tavsiyesi üzerine okumuş olduğu Felix Isnard'ın *Spiritualisme et Materialisme* adlı kitabıyla birlikte şüphecilğe başlamış, okulun son senesinde de Louis Büchner'in *Matiere et Force* adlı eserini okumasıyla fikirlerinde tamamen değişiklik görülmüştür. İlk yıllarında çok dindar olduğu hatta bu nedenle Abdülhamit aleyhtar hareketlere ihtiyatlı yaklaştığı görülmekle birlikte daha sonraları değişmiş ve Osmanlı materyalizminin önde gelenleri arasında yer almıştır. Okuldan sonra edebî faaliyetlere başlayan Abdullah Cevdet Avrupa'ya gitmiş, Jön Türklere karışmış, 1904 yılından itibaren *İctihat* dergisini çıkarmıştır. İkinci Meşrutiyetin ilanından ve İkinci Abdülhamit Hanın tahttan indirilmesinden sonra 1910 senesi sonlarında İstanbul'a dönen Abdullah Cevdet, dini ve siyasi eleştirileri ön plana çıkaran *İctihad* Dergisini burada da çıkarmaya devam etmiştir. Geçirmiş olduğu pek çok maceraya rağmen bu dergi Osmanlı toplumunda derin etkiler uyandırmıştır. Sosyal reformlara ait fikirlerini tercüme ettiği Gustave le Bon'un bazı eserlerinden alan Abdullah Cevdet bireyselleliği önemsemiş yazıların da bu fikri yaymaya çalışmıştır. (İlm-i ruh-i ictimai, Gustave Le Bon, 1841-1931 ; çev. Abdullah Cevdet [Karlıdağ], 1924. (İstanbul: Amidi Matbaası)¹⁷.

Abdullah Cevdet'in öğrencisi olduğu Mekteb-i Tıbbiye okulu ve yine bu okulun Tıbbiyeliler diye bilinen öğrencileri Osmanlı düşüncesine pozitivistizmin girmesinde öncü rolünü üstlenmişlerdir. Fransa'da aydınlar arasında çok yaygın olan pozitivistizim ekolü yapılan tercüme, getirilen kitap ve hocalar sayesinde Mekteb-i Tıbbiye'de Türkiye'ye girmiş ve zamanla yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Abdullah Cevdet de ilk dönemlerinde dini inançlarıyla yetindiği halde daha sonra bu okulda gördüğü kitap ve biyolojik kuramlar karşısında düşüncelerini değiştirmiştir. Abdülhamit yönetiminin okulu Alman ekolüne göre değiştirmek istemesi de pozitivist eğilime karşı tepkisi yüzünden olmuştur. Mekteb-i Tıbbiye'nin en büyük özelliği dini toplumsal gelişmenin önünde bir engel olarak görmesi ve bu fikre sahip aydınlar yetiştirmesi olmuştur. Nitekim okula dindar olarak başlayan pek çok düşünür aldıkları eğitimin sonucunda biyolojik materyalizmi benimsemiştir.

Abdullah Cevdet de diğer materyalistler gibi Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı kitabını çevirisiyle meşgul olmuş ve Ernest Haeckel'in fikirlerinin takipçiliğini yapmıştır. Dinin gereksiz ve bilim dışı olduğunu kanıtlamaya çalışmak ve onun yerine biyolojik materyalizmi önermek niyetinde olan Abdullah Cevdet bu amaçla, 1908'de İslâmiyet'i ve İslâm Peygamberini çok şiddetli bir şekilde eleştiren Reinhardt Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet* adlı eserini tercüme etmiş ve okuyuculara sunmuştur (*Tarih-i İslâmiyet*, Reinhart Piener Anne Dozy, 1300/1883 ; trc. Abdullah Cevdet Karlıdağ, I-II,

¹⁷ Şükrü Hanioglu, Bir siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul ?, s. 256

Mısır: Matbaa-i İctihad, 1908)

Dinin Osmanlı toplumuyla bütün İslâm toplumlarının geri kalmasında önemli bir rol oynadığı görüşünü savunan Abdullah Cevdet buna karşın Biyolojik materyalizmin toplumun ilerlemesinde önemli bir katkı sağlayacağı görüşünü dile getirmiştir. İslam'ın toplum tarafından reddedilmesinin zorluğunu bilen ve bunu onlardan istemeye cesaret edemeyen Abdullah Cevdet, zaman zaman dinden yararlanma yoluna da gitmiş, materyalizmin tesisi için bazı İslâmi unsurların devreye sokulması ve toplum tarafından daha kolayca benimsenmesine çalışmıştır. Avrupa'da Muhammed Abdüh'la görüşmesinde biraz etkilenmişse de sonuçta materyalizmden taviz vermemiştir. Hatta İslâm'ın biyolojik materyalizm olduğunu göstermeye çalışmıştır¹⁸. İslamiyet'i sadece ahlak diye yorumlamış, ahlaki olan insanları örneğin Japonları herkesten daha Müslüman saymıştır¹⁹. Ernest Haeckel'in tüm canlıların evrimleşme sürecindeki eşitsiz gelişim ilkesi ile Darwin'in "doğal eleme" teorisini eğitime uygulamaya çalışmış ve seçkinler oluşturularak toplumun ilerlemesinin sağlanabileceğine inanmıştır. Dinin toplumsal yapısı üzerinde hiç durmayan ve onu salt idealist felsefenin konusu olarak değerlendiren Beşir Fuad'a karşın kendini salt felsefeyle uğraşan bir kişi olarak değil de siyasetçi yönü ağır basan bir felsefeci olarak görmüştür. Dinin toplumsal boyutuyla ilgilenmiş, materyalizmi de felsefi bir sistem olmaktan ziyade toplumsal ilerlemeyi sağlayabilecek bir araç olarak düşünmüştür. Yazıları yanında materyalizmi temel alan Marksist kitapları da çevirmekten geri durmamıştır²⁰.

Abdullah Cevdet üzerinde en önemli etkiyi yapan düşünürlerden biri de Katolik bir papaz olduğu halde daha sonra şüpheciliği ve din aleyhindeki yazıları ile dikkat çeken 17. yüzyıl düşünürü Fransız Jean Meslier (1678-1733) olmuştur. Nitekim Abdullah Cevdet Meslier'in en önemli eserlerinden biri olan *Le Bon Sens*'u (*Akl-ı Selim*, İstanbul 1928) olarak Türkçe'ye çevirmiş ve din karşıtı eleştirilerinin yayılmasını hedeflemiştir. Kilisede yıllarca vaaz eden bir papazın hayal kırıklıkları olan, başka bir deyişle Hıristiyanlığın kendine özgü bir hesaplaşması olarak değerlendirilebilecek olan bir çalışmanın Türkçe'ye tercümesi, tercümenin önsözünde bizzat Abdullah Cevdet'in ifadesinde görüldüğü gibi yurdun değişik yerlerinde büyük rağbet görmüş²¹, din eleştirisini hızlandırmıştır. Meslier bu kitabında dinin ve Tanrı inancının zaruri olmadığını, bunların birer hurafeden, korkudan, sefahatten ve safdillikten ibaret bulunduğunu, Tanrı'nın varlığının kanıtlanamayacağını, her şeyin maddeden

¹⁸ Şükrü Hanoğlu, a.e., s. 135-7

¹⁹ A.e., s. 138

²⁰ Abdullah Cevdet 1923 yılında Komünizmin Elifbası adıyla N. Buharsky ve Y. Yrahovrajhensky'nin yazdığı *Azbuka Kommunizma* adlı eseri tercüme etmiştir. Müslüman Tatar âlim Musa Carullah bu eseri eleştirmek amacıyla İslâm Milletlerine (Berlin 1923) adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser, Marksist ve materyalist fikirlere cevap vermek amacıyla yazılmış, İslâm esaslarına dayanarak dinî, kültürel, sosyal ve siyasi sorunlar hakkında bir takım ilkeler ortaya koymuştur. Musa Carullah'ın bu eserini İbrahim Maraş ve Seyfettin Erşahin sadeleştirerek İslâm'ın Elifbâ'sı adıyla neşretmişlerdir (Ankara: Seba Yayınları, 1997).

²¹ J. Meslier, *Akl Selim*, (terc. Abdullah Cevdet), Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s.2

oluşturduğunu, kainatın yaratılmadığını, tabiatta olan bitenlerin de Tanrıyla değil, sadece tabii kanunlarla açıklanabileceğini belirtmiştir²². Bunların yanında ilahiyatın birer çelişki yumağı olduğunu, ilk günah, cennet, cehennem, şeytan, cüzi irade, kıssalar, mucize, vahiy, v.b. konularda hayali şeyler söylediğini iddia etmiş, rahiplerin ve sofuların şarlatanlıklarını kendince vurgulamıştır²³. Meslier'in bu fikirlerinin başta Abdullah Cevdet olmak üzere bazı Osmanlı düşünürlerini etkilediğinden ve günümüze kadar gelen maddeci düşüncenin ilkelerini seslendirdiğinden kuşku yok.

Abdullah Cevdet'in dışında Meşrutiyet yıllarının tanınmış felsefecisi ve şairi olan Rıza Tevfik (1868-1951) de Osmanlı materyalizminde göze çarpan düşünürlerden birisidir. Tıbbiye öğrenimi sırasında ittihatçıların çalışmalarına karışmış ve Cemiyet-i Tıbbiye üyeliğinde bulunmuştur. Arkadaşlarıyla birlikte *Ulûm-u İctimaiyye* dergisini çıkarmış, başta *İctihad* olmak üzere çeşitli dergilerde yazılar yazmıştır. Sadrazam Prens Sait Halim Paşa'nın kütüphane memurluğundan dolayı felsefi çalışmalarını artırma imkanı bulan Rıza Tevfik, Vaniköyü'nde Raif Ogan'ın kurduğu "Rehber-i İttihad-ı Osmanî" özel lisesinde Türkiye'de ilk defa felsefe derslerini okutmuştur (1914)²⁴. Eğitim Bakanlığının kurduğu "İstilahât-ı Felsefiye Lugatı"nin çıkarılmasında görev almış, daha sonra *Felsefe Kamusu*'nu yazmaya başlamıştır. Fikirlerinde karamsarlığı ön plana çıkararak, Tanrının varlığına ve kainata şüpheli bir gözle bakan, hatta şüpheliği her şeyi inkara (nihilizme) kadar vardırıran bir tablo çizmiştir. *Felsefe Kamusu*'ndaki "ateizm" maddesi de bu kanaatleri doğrulamaktadır²⁵. Mütareke yıllarında Darülfünûn Edebiyat Fakültesinde Felsefe hocası olmuş, Hürriyet ve İtilaf partisinde siyaset yapmış, Sevr anlaşmasında görev alması dolayısıyla Kurtuluş Savaşı sonrasında sürgülmüştür. 1943 yılında affedilen ve ülkeye dönen Rıza Tevfik, 1951'de İstanbul'da ölmüştür²⁶.

1910 yılında yazmış olduğu *Târîh-i Kadîm* ve daha sonra bu şiirine yönelik eleştiriler üzerine kaleme aldığı *Târîh-i Kadîm'e Zeyl* adlı şiiriyle Tevfik Fikret de Osmanlı İmparatorluğunda materyalist düşüncenin yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şiirlerinde geleneksel dini inançları eleştiren ve artık bunların geçmişte kaldığını ifade eden Tevfik Fikret (1867-1915) Varlığı, Akılcılığı ve Batılı aydınlanmayı ön plana çıkaran düşünceler ileri sürmüştür. Gençliğinde dine inanmasına rağmen daha sonraları materyalizme ve Tanrıtanımazlığa geçen Tevfik Fikret, 1896'da geleneksel değerleri eleştiren ve Batı hayranlığı ile bilinen şairlerin toplandığı *Servet-i Fünûn* dergisinde çalışmış burada dini inançlara karşı açıkça bir tavır almıştır:

²² J. Meslier, Akı Selim, s. 1-90.

²³ A.e.g., s. 90 vd.

²⁴ Rıza Tevfik'in Felsefe Derseleri'ni M. Münir Dedeoğlu aynı adla 2001 yılında günümüz Türkçe'siyle neşretmiştir (Ankara 2001).

²⁵ Rıza Tevfik, *Felsefe Kamusu*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1917, s. 465-499

²⁶ Bkz. Abdullah Uçman, Rıza Tevfik, İstanbul 1999, s. 33-34

"Beşerin böyle delâletleri var,
Putunu kendi yapar, kendi tapar ,
Ara git deyrini, gez Ka'besini,
Dinle Tekbiri, işit çan sesini,
Göreceksin ki, bütün boşluktur,
Umduğun, beklediğin şey yoktur"²⁷

Yukarıdaki beyitler Tefvik Fikret'in Tanrı hakkındaki düşüncelerini açıkça göstermektedir. Şüpheci, karamsar ve tanrıtanımaz düşünceleriyle kısa sürede meşhur olan Tefvik Fikret'in zaman zaman gerçek bir ateist olup olmadığı tartışılmışsa da, tarihteki kötülüğün arkasında dinin olduğunu iddia etmesi ve yukarıdaki sözcüklerinden anlaşılacağı gibi Feuerbach'a benzer bir şekilde Tanrı fikrinin insan tarafından yaratıldığını ileri sürmesi fikirleri hakkındaki muğlaklığı ortadan kaldırmaktadır.

Felsefî çalışmalardan ziyade edebî eserlerin daha yaygın olduğu son dönem Osmanlı düşüncesinde Tanrı inancıyla ilgili düşüncelerin genelde tarihî, edebî ve sanatsal eserlerde dile getirildiği gözükmektedir. Dolayısıyla Materyalizmin dile getirildiği eserlerin sayısı da Tanzimat döneminde hatta 19. yüzyılın sonlarına kadar yayımlanan felsefî eserlerin içerisinde oldukça azdır. Bunların bir kısmı da yukarıda ifade edildiği gibi tercüme olup çoğunluğu da Voltaire ile ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında konu ele alınırken sadece özgün felsefî çalışmalarla karşılaşmamaktadır. Sonuç itibarıyla din eleştirisi gibi gözükken fikirler, Tefvik Fikret'i'nin *Târîh-i Kadîm* şiirinde dile getirdiği ciddi düşünceler olduğu gibi, bazan da zamanın şartlarından hareketle psikolojik ve sosyolojik tepkilerden öteye geçmeyen duygu yüklü ifadelerdir. Bunların da herhangi bir iddiayı, sözcelimi materyalizmi savunan ya da dini eleştiren felsefî argümanlar gibi ele alınarak kabul edilmesi isabetli olmayacaktır.

Bütün bunlara rağmen materyalist düşünce karşılıksız kalmamış, pek çok Osmanlı aydınından tartışılarak eleştirilmiştir. Mesela *Ülûm* (İlimler) gazetesindeki muhtelif yazılarıyla Ali Suavi (ö. 1878); *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa* isimli eseriyle Ahmet Mithat (ö. 1912); *Maddiyun Mezhebinin İzmihlali* (Materyalizmin İflası ve İslâm) adlı eseriyle İsmail Fenni (Ertuğrul) (ö. 1946); *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyûn* isimli eseriyle İsmail Ferit; *Red ve İsbat* isimli eseriyle Mustafa Efendi (Harputîzâde); *Huzur-u Aklu Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti ve Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* isimli eserleriyle Ahmet Hilmi (Şehbenderzâde) (ö. 1913); *Tabiatçılığı Red* isimli eseriyle Cemaleddin Efgani materyalist ve pozitivist düşünceye karşı cevaplar vermiş, dine karşı yapılan eleştirileri karşılamaya çalışmışlardır. Doğrudan reddiye yazan bu düşünürlerin dışında Said Halim Paşa (ö. 1921), Ömer

²⁷ Bk. Tefvik Fikret, "Târîh-i Kadîm'e Zeyl", Tefvik Fikret Bütün Şiirleri, Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin, Ankara 2004, s. 664.

Ferit (Kam) (ö. 1944), Mehmet Ali Ayni (ö. 1945), İsmail Hakkı (İzmirli) (ö. 1946), Mehmed Şemseddin (Günaltay) (ö. 1961), Ahmet Naim (ö. 1934), Mehmet Akif (ö. 1936), M. Hamdi Yazır (ö. 1942) ve Mustafa Şekip (Tunç) (ö. 1958) adlı düşünürler de pozitivist ve materyalist düşünceye karşı mücadele etmişlerdir.

Tanzimatla birlikte Osmanlı'da yoğun bir modernleşme ve Batılılaşma hareketi gözlenmiş, Mekteb-i Tıbbiyye ve Mekteb-i Harbiyye gibi kurumlar da bu hareketin İmparatorluğa girmesinde ve yayılmasında önemli roller oynamıştır. Söz konusu eğitim merkezleri kütüphaneleri, öğrencileri ve yabancı dillerden çevirileri sayesinde materyalizme öncülük etmiştir. Bu ve benzeri hareketlerin gerisinde de imparatorluğun karşılaştığı günlük sorunlar yatmaktadır. Materyalizmi benimseyen düşünürler din eleştirisi adına ortaya çok ciddi ve sistematik eleştiriler koymamakla birlikte, yukarıda özetlediğimiz gibi önemli sayılabilecek bazı bilimsel itirazlar dile getirmiş, ciddi tartışmalara vesile olmuşlardır. Özellikle klasik materyalizmin aydınlanmayla birlikte bilimsel mahiyet arz etmesi, biyoloji ve fizyolojideki gelişmelerle birlikte Darwinizmin ön plana çıkması kendisini yenilemeyen dini kurumları zor durumda bırakmıştır.

Materyalizmi benimseyen ve pozitif bilimin ilerlemesi için bunu kaçınılmaz gören düşünürler, yaşanan sorunlar karşısında sorumluluğu genelde dine ve mevcut geleneğe yıkmış, çözümü de pozitif bilimde, maddecilikte ve dolayısıyla dinden uzaklaşma da görmüşlerdir. Bu kişiler bazen inançlarda köklü değişikliklere gidilmesini istemiş, bazen de değişikliğin çare olmadığını söyleyerek bütünüyle terk edilmesini teklif etmişlerdir. Materyalistlerin böyle düşünmesi, güçlerinden değil, bazı olumlu girişimlere rağmen değişen dünya şartlarını okuyamayan ve başta pozitif bilimler olmak üzere, kültüründe teistik bir aydınlanma gerçekleştiremeyen (veya bunu yapmakta çok geç kalan) devletin zaafı olarak değerlendirilebilir.

Her şeye rağmen Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerindeki zor şartlarda bilimsel gelişmelere ve toplumsal yenileşmeye kısmi bir katkı olarak değerlendirilebilecek olan maddecilik, ne yazık ki zaman zaman dinden (İslâm'dan) kopuşu simgelemiş bazan da toplumda yerleşik olan etik sınırları zorlayıcı sapmalardan ibaret kalmıştır. Bilimsel çalışmalara getirdiği ivmenin dışında, doğruluğu test edilmeyen, hatta pek çok açıdan yanlış olduğu kanıtlanmış olan 18. yüzyıl Fransız ansiklopedicileri veya pozitivistlerinin düşüncelerin İmparatorluğa yeni keşfedilmiş bilimsel hakikatler gibi sunulması sonuç getirmemiştir. Bunun yanında her aydınlanmacı, yenileşmeci ve bilimsel düşüncenin materyalizm olmadığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda maddeci düşüncenin sınırlı konumu ve etkisi daha kolay tespit edilecektir. Sonuç itibariyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Cumhuriyetin kuruluşuna kadar etkilerini belirli çevrelerde iyice hissettiren söz konusu maddeci düşüncenin felsefi anlamda başarılı olduğunu söylemek, bunun yanında İmparatorluğun toplumsal, bilimsel ve siyasal sorunlarına alternatif getirerek kapsamlı çözümler önerdiğini iddia etmek oldukça güçtür.

ABSTRACT

The main purpose of this paper is to deal with classical materialism (a philosophical theory holds that all things are composed of material and all phenomena are the result of material interactions) and its expansion among some intellectuals during the last decades of Ottoman Empire. Due to the complexity of this issue, I will not tackle with all of the related ideas of the *Tanzimat* and *Meşrutiyet* periods. Nevertheless, the entering of this theory into late Ottoman thought, its acceptance by some pro-western thinkers of that period, and its cultural influences, will be shown in this work.

Key words: Materialism, Ottoman Thought, Atomism, Positivism and Atheism.

KAYNAKÇA

- Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik*, İstanbul 1999.
- Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*, I. İstanbul 1326; *Muhtasarı Felsefe*, İstanbul 1913.
- Beşir Fuad, *Mektuplar*, Ed. C. Parkan Özturan, Arba Yayınları, İstanbul 1305; *Voltaire*, Babil Yayınları, İstanbul 2003.
- Ernest Haeckel, *Vahdet-i Mevcut Bir Tabiat Âliminin Dini*, (Çev. Baha Tevfik-Ahmet Nebil) Kader Mat., İstanbul ?
- Gaskin, J. C. A., *Varieties of Unbelief*, London 1989.
- Lange, F. Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, Çev.: Ahmet Arslan, İzmir 1982.
- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979.
- J. Meslier, Akıl Selim, (terc. Abdullah Cevdet), Devlet Matbaası, İstanbul 1929.
- Keith, Campell, "Materialism", *The Encyclopedia of Philosophy*, Ed. Paul Edwards, c. 5, New York 1972.
- Ludwig (Louis) Büchner, *Madde ve Kuvvet*, Cilt 1-3, (Çev.: Baha Tevfik-Ahmet Nebil, Osmanlı Şirketi Mat., İstanbul ?
- Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara 1988.
- Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslâm Tarih, Sanat, ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1998; Beşir Fuad, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul 1969.
- Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Cilt 1-2.
- Rıza Bağcı, *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebi ve Felsefi Eserleri Üzerinde bir Araştırma*, İzmir 1996.
- Rıza Tevfik, *Felsefe Kamusu*, İstanbul : Matbaa-i Amire, 1917.
- S. Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, İstanbul 1966.
- Smart, J.J.C., "Materialism", *Essays Metaphysical & Moral*, Ed. J.J.C. Smart,

Oxford 1987.

Şükrü Haniöglu, Bir siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul ?

Tevfik Fikret, "*Târih-i Kadim'e Zeyl*", Tevfik Fikret Bütün Şiirleri (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2004.